УДК 811.111–626.20.65
DOI: https://doi.org/10.18524/2307-4604.2020.1(44).211016

ТИПОЛОГІЯ МОВЛЕННЄВИХ АКТІВ ОЦІНКИ

Приходько Г.І.
доктор філологічних наук, професор,
Запорізький національний університет
ORCID 0000-0001-6220-5333; Researcher ID: AAG-6472-2019

Стаття присвячено розгляду питань, пов'язаних з аналізом виникнення оцінки у висловлюванні. Особлива увага звертається на іллокутивний та перлокутивний ефект мовленнєвих актів оцінки. Мета запропонованої розвідки полягає у розгляді особливостей оцінних мовленнєвих актів та визначенні їх місця ієрархії мовленнєвих актів взагалі. Методи дослідження визначаються метою, теоретичним спрямуванням статті та мають комплексний характер. Вони інтегрують основні положення когнітивної теорії та теорії комунікації. Мінімальною одиницею спілкування є мовленнєвий акт. Структура мовленнєвого акту включає чотири рівні: локуція, пропозиція, іллокуція та перлокуція. В оцінних мовленнєвих актах семантичною основою є категорія оцінки. З огляду на семантичні та прагматичні властивості об'єкта нашого дослідження, ми пропонуємо виділяти такі типи мовленнєві оцінні акти: 1) орієнтовані на суб'єкт; 2) орієнтовані на об'єкт. Серед оцінних мовленнєвих актів, орієнтованих на об'єкт, можна виділити власне оцінні (похвала, осуд) і емоційно-оцінні (захоплення, обурення, повага). Цей підхід ґрунтується на тому, що оцінні дієслова є прямими вербальними репрезентантами іллокутивної інтенції оцінних мовленнєвих актів. Отже, можна вважати, що класифікація мовленнєвих актів оцінки може спиратися на семантичні та прагматичні особливості оцінних дієслів.

Ключові слова: *оцінка, мовленнєвий акт, іллокуція, перлокуція.*

ТИПОЛОГИЯ РЕЧЕВЫХ АКТОВ ОЦЕНКИ

Приходько А.И.
доктор филологических наук, професор,
Запорожский национальный университет

В статье рассматриваются вопросы, связанные с анализом появления оценки в высказывании. Особое внимание уделяется иллокутивному и перлокутивному эффекту речевых актов оценки. Цель предлагаемого исследования заключается в рассмотрении особенностей оценочных речевых актов и определении их места иерархии речевых актов вообще. Методы исследования определяются целью, теоретическим направлением статьи и имеют комплексный характер. Они интегрируют основные положения когнитивной теории и теории коммуникации. Минимальной единицей общения является речевой акт. Структура речевого акта включает четыре уровня: локуция, предложение, иллокуции и перлокуции. В оценочных речевых актах семантической основой является категория оценки. Учитывая семантические и прагматические свойства объекта нашего исследования, мы предлагаем выделять следующие типы речевые оценочные акты: 1) ориентированные на субъект; 2) ориентированы на объект. Среди оценочных речевых актов, ориентированных на объект, можно выделить собственно оценочные (похвала, порицание) и эмоционально-оценочные (захват, возмущение, уважение). Этот подход основывается на том, что оценочные глаголы являются прямыми вербальными репрезентантами иллокутивной интенции оценочных речевых актов. Итак, можно считать, что классификация речевых актов оценки может опираться на семантические и прагматические особенности оценочных глаголов.

Ключевые слова: *оценка, речевой акт, иллокуция, перлокуция.*

TYPOLOGY OF EVALUATION SPEECH ACTS

Prihodko G.
doctor of philological sciences, professor,
Zaporizhzhia National University

The given research is dedicated to the study of typology of evaluation speech acts. In this article questions connected with the analysis of the appearance of the evaluation in the utterance are being discussed. Particular attention is paid to the illocutionary and perlocutionary effect of evaluation speech acts. The purpose of the given article is to consider the most common features of evaluative speech acts and determine their place in the hierarchy of speech acts in general. The research methods, used in the study, are determined by the purpose, theoretical direction of the article and are comprehensive. The research methods integrate the basic notions of modern cognitive theory and theory of communication. The minimum unit of communication is speech act. The structure of the speech act includes four levels. They are locution, proposition, illocution and perlocution. In the evaluation speech acts, semantic basis is the category of evaluation. The author of the article offers the following classification of evaluation speech acts. Based on semantic and pragmatic properties of the object of our study, the article proposes to distinguish the following types of evaluation speech acts: 1) focus on the subject; 2) focus on the object. Among evaluation speech acts, oriented on the object, proper evaluation speech acts (for example, praise, condemnation) and emotional evaluation speech acts (for example, admiration, anger, respect) can be selected. The given approach is based on the fact that the evaluative verbs are direct representatives of illocutionary intention of evaluation speech acts. So, we consider that the classification of evaluation speech acts can rely on semantic and pragmatic features of evaluative verbs.

Key words: *evaluation, speech act, illocution, perlocution.*

Вступ. Вивчення мовленнєвої діяльності в річищі сьогоденних лінгвістичних спрямувань – психолінгвістичного, когнітивного, прагматичного – дає змогу поглянути на мовні явища в динаміці, зумовленій закономірностями мовленнєвого мислення і прагматичними факторами мовленнєвого спілкування.

Мінімальною одиницею комунікації вчені вважають мовленнєвий акт. Як відомо, термін «мовленнєвий акт» інтерпретується дослідниками неоднаково. Термін «мовленнєвий акт» (далі – МА) використовується як для позначення структурних складників МА, так і для мовленнєвого акту в цілому. У структурі мовленнєвого акту виділяють чотири рівні: локуція, пропозиція, іллокуція і перлокуція. Під локуцією розуміють "акт власне виголошення речення" (Падучева, 1985: 23). У дефініції поняття іллокуція (іллокутивний акт) ми дотримуємося судження О.В. Падучевої про те, що іллокуція – це реалізація комунікативної інтенції. Під перлокуцією розуміють вплив, який це висловлювання здійснює на адресата. При цьому мається на увазі "не сам факт розуміння адресатом змісту висловлювання, а ті зміни в стані чи поведінці адресата, які є результатом цього розуміння" (Булыгина, Шмелев, 1997: 247).

На переконання Д.М. Шмельова, "різні іллокутивні акти, наприклад, твердження, часто мають на меті досягнення певного перлокутивного ефекту (наприклад, повідомлення про щось або судження мають на увазі переконати в чомусь співрозмовника, тим більше це справедливо для питання, прохання чи наказу, спрямованих на відповідну вербальну або поведінкову реакцію адресата" (Булыгина, Шмелев, 1997: 249).

Питання про включення або не включення перлокуції в структуру мовленнєвого акту в теорії мовленнєвих актів є доволі дискусійним. Так, деякі вчені вважають, що мовленнєвий акт необхідно чітко відмежовувати від перлокуції, так як остання може і не бути досягнута за допомогою мовних прийомів (Остин, 1986: 24). Інші дослідники вважають перлокуцію обов'язковим складником структури МА, признаючи, що без досягнення перлокутивного ефекту МА не можна визнавати завершеним (Булыгина, Шмелев, 1997: 248). На нашу думку включення перлокуції в структуру мовленнєвого акту є логічно вірним і раціональним: якщо під МА розуміти мовленнєву дію, то закономірною видається необхідність аналізу результатів цієї дії (перлокуції). Крім зазначених вище компонентів, в структуру МА входить саме висловлювання.

Дуже влучно визначає природу мовленнєвого акту С. Левін: "Головна думка, що лежить в основі поняття мовленнєвого акту, полягає в тому, що крім висловлення власного змісту, речення може також здійснювати деяку дію: воно може стверджувати щось, питати про будь-що, наказувати, попереджати, обіцяти тощо" (Левин, 1990: 334). Неодмінною прикметою будь-якого МА є і комунікативна інтенція: якщо адресант в процесі сприйняття МА вірно визначає комунікативний намір адресата, то можна говорити про успішну реалізацію мовленнєвого акту.

В лінгвістичний ужиток поняття мовленнєвого акту як одиниці вербальної комунікації було введене вченими Оксфордської школи Дж. Остін (Остин, 1986), Дж. Серль (Серль, 1986) та їх послідовниками Н.Д. Арутюнова (Арутюнова, 1976), Г.П. Грайс (Grice, 1975). Теорія мовленнєвих актів і сьогодні знаходиться у фокусі уваги лінгвістів, оскільки дозволяє розглядати комунікативну діяльність функціонально, виокремлюючи в структурі спілкування іллокутивну функцію. Під різновидом мовленнєвих актів розуміють модель, зразок однорідної групи мовленнєвих актів, які характеризуються певними спільними атрибутами, що віддзеркалюють той чи інший визначену площину вербальної людської комунікації (Безугла, Романченко, 2013: 32 – 34).

Мета запропонованої розвідки полягає у розгляді особливостей оцінних мовленнєвих актів та визначенні їх місця ієрархії мовленнєвих актів взагалі.

Методи дослідження визначаються метою, теоретичним спрямуванням статті та мають комплексний характер. Вони інтегрують основні положення когнітивної теорії та теорії комунікації. Актомовленнєвий аналіз застосовується для визначення прагматичних характеристик оцінних мовленнєвих актів.

Результати і обговорення. Аналізуючи оцінні мовленнєві акти, ми спираємося на класифікацію МА, запропоновану Дж. Серлем (Серль, 1986), який звернув увагу на базисні типи МА. Використовуючи даний родо-видовий принцип типології МА, З.К. Темиргазіна виділяє основні види оцінних мовленнєвих актів та їх різновиди: "Відповідно до семантики оцінки – вираженням ставлення мовця в поняттях «добре / погано» – основними видами оцінних мовленнєвих актів є осуд й схвалення; інші види, зберігаючи інваріантне значення, варіюють в різній мірі іллокутивну функцію відповідно до інтенсивності оцінки або перлокутивного впливу на адресата" (Темиргазина,

1999: 57). Іллокутивна сила може бути не виражена експліцитно мовними засобами. Однаковий пропозіційний зміст в різному прагматичному оточенні представлятиме різні мовленнєві акти.

МА, як ми вже відзначали вище, практично одноголосно визнається одиницею мовленнєвого спілкування. Вивчення такої самостійної, структурно замкнутої одиниці, як МА, слугувало підґрунтям для дослідження окремих мовленнєвих актів з метою осягнення всього різноманіття особливостей та якостей функціонування людської мови, закономірностей організації мовленнєвої діяльності людини.

В прагмалінгвістиці виділяють мовленнєві акти, в яких семантика висловлювання не збігається з їх іллокутивною функцією. Такі мовленнєві акти називають непрямими. Дж. Серль, досліджуючи різницю між прямими і непрямими мовленнєвими актами, наголосив на існуванні трьох типів висловлювань, які протиставлені «буквальним висловлюванням». До таких він зараховує метафору, іронію і непрямі мовленнєві акти: "Проблема функціонування метафори є окремим випадком більш загальної проблеми – а саме, пояснення того, як розходяться значення мовця і значення речення або слова. Іншими словами, це окремий випадок проблеми, як виявляється можливим говорити одне, маючи на увазі щось інше; як вдається повідомити щось в тих випадках, коли мовець і слухач знають, що значення спожитих мовцем слів не відповідають точно і буквально тому, що він мав на увазі. Інші випадки розриву між значеннями висловлювання мовця і буквальним значенням речення – це іронія і непрямі мовленнєві акти" (Серль, 1990: 308).

В прагматиці можна виділити ще один тип такого комунікативного «розриву». На відміну від вищевказаних ситуацій, які характеризуються невідповідністю «сказаного» і «значущого», в цих мовленнєвих ситуаціях спостерігається «непряма адресація» висловлювання. В таких випадках мовець, звертаючись до слухача, насправді адресує цю інформацію присутній третій особі. Отже, можна говорити про наявність «хибного» і «істинного» слухача. Мотивами появи таких прагматично неординарних ситуацій, на нашу думку, є соціальні, етичні фактори, а також мовленнєва стратегія і тактика мовця, яка диктується відповідними умовами комунікації.

У центрі уваги сучасних дослідників, як ми вже зауважували, сьогодні знаходяться питання прагматики, проблеми особистості комуніканта, способи найбільш адекватного вираження різного роду смислів, в тому числі і оцінних. Продуктивною є ідея про класифікацію та систематизацію мовленнєвих актів в так звані «комунікативно-семантичні поля» і «комунікативно-семантичні групи». Під комунікативно-семантичною групою розуміють"сукупність речень даної мови, члени якої мають певне іллокутивне призначення, яке зумовлює типізований вираз того чи іншого мовленнєвого наміру, містять показники свого іллокутивного призначення і є стандартними засобами вербального спілкування, що відбивають прагматичну синонімію речень і парадигматичні відносини між різними способами виразу мовленнєвих намірів" (Жуламанова, 1999: 3).

В оцінних мовленнєвих актах семантичною основою є категорія оцінки. Критично осмислюючи те місце та роль, що Дж. Серль відводить оцінним мовленнєвим актам у загальній типології мовленнєвих актів, О.М. Вольф цілком вірно стверджує: "...клас експресивів» представляється доцільним розуміти значно ширше, ніж це робить Дж. Серль, зараховуючи до них а) зумовлені соціальними конвенціями вибачення, подяки, поздоровлення тощо); б) оцінні висловлювання, які належать індивідуальним суб'єктам, що мають своєю іллокутивною метою виразити емоційний стан або призвести емоційний вплив на слухача, засноване на схваленні і осудженні в широкому смислі слова" (Вольф, 2009: 167).

Концептуально важливим є виявлення одиниць національно-культурної специфіки мовленнєвого спілкування і введення поняття національно-культурного стереотипу (термін Ю.С. Прохорова) як одиниці аналізу (Прохоров, 1997: 41). Кожному етносу притаманні свої національно-культурні стереотипи, що визначають та розкривають мовленнєву поведінку. На наш погляд, зіставлення стереотипів в оцінній діяльності представників різних народів дозволяє виявити національну специфіку мовленнєвої поведінки, культурні традиції в ній.

Якщо успішність мовленнєвого акту регулюється, на переконання багатьох учених, дотриманням принципів «кооперативного співробітництва», то основним фактором стилістичної маркованості в процесі спілкування є мовленнєва ситуація. В.М. Телія наводить набір мовленнєвих ситуацій, які, на її думку, є базовими для соціально-рольової типології. Перш за все вона виділяє «нейтрально стилістичну ситуацію», або «мовленнєвий стандарт – це коли соціальні відносини партнерів не вносять жодних «слідів» в тип мовлення (від офіційного до розмовно-побутового спілкування) (Телия, 1986). Крім нейтрального мовлення, виділяються: неформальна, що характеризує соціальні відносини мовців як фамільярні – рольовий статус може бути визначений як відношення «близького знайомства, рольова позиція – належність до «рівних»; грубо-фамільярна, коли близьке знайомство дає підставу для «запанібратських» стосунків, а рольова позиція – зневага до особистості, до її достоїнств.

З.К. Теміргазіна вирізнила мовленнєвий акт оцінки як базисний тип, який включає в себе різноманітні акти: схвалення, засудження, осуду, похвали, лестощі, комплімент (Темиргазина, 1999: 57). За формою реалізації нею також розрізняються письмові оцінні мовленнєві акти: характеристики, рецензії, відгуки, експертні висновки; усні: наприклад, ювілейна промова тощо.

Так, Т.В. Маркелова, досліджуючи семантику і прагматику засобів вираження оцінки, дійшла висновку, що градація ступеня інтенсивності оцінки відбувається за такою схемою: ядром оцінних мовленнєвих актів вона визнає акти схвалення і несхвалення (семи «добре / погано»). Експлікуються названі акти за допомогою багатоманітних мовних засобів. Далі за ступенем градації сили оцінки зі знаком «плюс» розташовуються оцінні акти похвали (сема «досить добре»), і замикають систему оцінних мовленнєвих актів з позитивним значенням акти захоплення (сема «дуже добре»). За ступенем градації

негативних оцінок першими в ряду після актів несхвалення стоять оцінні акти осуду (сема «досить погано»). Ланцюг інтенсивності негативних оцінок в ядрі оцінної семантики замикають мовленнєві акти обурення (сема «дуже погано»). Периферійними в системі оцінних мовленнєвих актів є акти здивування і акти засудження (Маркелова, 1995: 76 – 77).

Висновки. З огляду на семантичні та прагматичні властивості об'єкта нашого дослідження, ми пропонуємо виділяти такі типи мовленнєві оцінні акти: 1) орієнтовані на суб'єкт; 2) орієнтовані на об'єкт. Серед мовленнєвих оцінних актів, орієнтованих на об'єкт, можна виділити власне оцінні МА (похвала, осуд) і емоційно-оцінні МА (захоплення, обурення, повага). Подібний підхід заснований на визнанні того факту, що оцінні дієслова є прямими вербальними репрезентантами іллокутивної інтенції оцінних мовленнєвих актів, отже, ми вважаємо правомірним те, що класифікація оцінних мовленнєвих актів може спиратися на семантичні та прагматичні ознаки оцінних дієслів.

Список літератури

Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. М.: Наука, 1976. 383 с.

Безугла Л.Р., Романченко І.О. Лінгвопрагматика дискримінації у публіцистичному дискурсі. Харків: ФОП Лисенко І.Б., 2013. 182 с.

Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). М.: Языки русской культуры, 1997. 576 с.

Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М.: Едиториал УРСС, 2009. 280 с.

Жуламанова И.Г. Коммуникативно-семантические группы в разноструктурных языках: автореф. дис. на соискание наук степени канд. филол. наук: 10.02.19. Алматы, 1999. 32 с.

Левин С. Прагматическое отклонение высказывания. *Теория метафоры*. М.: Прогресс, 1990. С. 307-341.

Маркелова Т.В. Семантика и прагматика средств выражения оценки в русском языке. *Филологические науки*. 1995. № 3. С. 67- 79.

Остин Дж. Слово как действие. *Новое в зарубежной лингвистике*. М.: Прогресс, 1986. Вып. 17. С. 22 -129.

Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. М.: Наука, 1985. 271 с.

Прохоров Ю.С. Культуроведение и преподавание русского языка как иностранного: новые аспекты и парадигмы. *Текст: Структура и функционирование*. Вып. II. Барнаул, 1997. С. 36-44.

Серль Дж. Метафора. *Тайна метафоры*. М.: Прогресс, 1990. С. 307-341.

Серль Дж. Что такое речевой акт? *Новое в зарубежной лингвистике*. М.: Прогресс, 1986. Вып. 17. С. 151-169.

Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986. 143 с.

Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в русском языке. Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 1999. 272 с.

Grice H.R. Logic and Conversation. *Syntax and Semantics*. Vol. 3 (Speech Acts). New York: Acad. Press, 1975. P. 41- 58.

References

Arutyunova, N.D. (1976). Predlozhenie i ego smysl: Logiko-semanticheskie problemy. M.: Nauka.

Bezuhla, L.R., Romanchenko I.O. (2013). Linhvoprahmatyka dyskryminatsii u publitsystychnomu dyskursi. Kharkiv: FOP Lysenko I.B.
Bulygina, T.V., Shmelev, A.D. (1997). Yazykovaya konceptualizaciya mira (na materiale russkoj grammatiki). M.: Yazyki russkoj kul'tury.
Grice, H.R. (1975). Logic and Conversation. *Syntax and Semantics*. New York: Acad. Press, 3, 41-58.
Levin, S. (1990). Pragmaticheskoe otklonenie vyskazyvaniya. *Teoriya metafory*. M.: Progress, 307-341.
Markelova, T.V. (1995). Semantika i pragmatika sredstv vyrazheniya ocenki v russkom yazyke. *Filologicheskie nauki*, 3, 67- 79.
Ostin, Dzh. (1986). Slovo kak dejstvie. *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*. M.: Progress, 1986, 17, 22 - 129.
Paducheva, E.V. (1985). Vyskazyvanie i ego sootnesennost' s dejstvitel'nost'yu. M.: Nauka.
Prohorov, Yu.S. (1997). Kul'turovedenie i prepodavanie russkogo yazyka kak inostrannogo: novye aspekty i paradigmy. *Tekst: Struktura i funkcionirovanie*. Barnaul, II, 36-44.
Serl, Dzh. (1990). Metafora. *Tajna metafory*. M.: Progress, 307-341.
Serl, Dzh. (1986). Chto takoe rechevoj akt? *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*. M.: Progress, 17, 151-169.
Teliya, V.N. (1986). Konnotativnyj aspekt semantiki nominativnyh edinic. M.: Nauka.
Temirgazina Z.K. (1999). Ocenochnye vyskazyvaniya v russkom yazyke. Pavlodar: TOO NPF «EKO».
Vol'f, E.M. (2009). Funkcional'naya semantika ocenki. M.: Editorial URSS.
Zhulamanova, I.G. (1999). Kommunikativno-semanticheskie gruppy v raznostrukturnyh yazykah: avtoref. dis. na soiskanie nauk stepeni kand. filol. nauk: 10.02.19. Almaty.

Стаття надійшла до редакції 17.07.2020 р.